

Nieuwkomers en nazaten

Vijf generaties en hun religieuze kansen¹

Hijme Stoffels*

Summary

Sociology of religion made its entrée in the Dutch academic world in 1946. Ever since, new young generations have entered the religious market, and ever since, their religious beliefs and preferences have been studied. Following Becker's typology of five 20th-century generations in this article, I describe these generations and their religious 'chances' by reviewing a selection of empirical studies of youth and religion from the past sixty years. Although a certain amount of religious possibilities has constantly been offered to young people, the successive generations show a strong tendency of decline in church involvement and adherence to Christian beliefs. The youngest generation, however, seems to move away from that development in certain regards. The tone of the empirical studies varies from a deep concern about the 'low' moral and religious condition of the young generation in the post-war period to a very critical attitude towards 'failing' parents, educators, and churches in the late 1970s and 1980s. At present the tone seems to be more relaxed. The growth of 'southern' forms of religion (Islam, Hinduism, imported forms of Christianity) amongst young generations opens up new possibilities of research.

Inleiding

Op 12 april 1946 aanvaardde W. Banning het ambt van buitengewoon hoogleraar kerkelijke sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Deze benoeming kan gezien worden als de officiële start van de academische beoefening van de godsdienstsociologie in Nederland. In de zes decennia die sindsdien verstreken zijn, hebben vijf jonge generaties het religieuze toneel betreden (H. Becker, 1992). Ooit namen deze jongeren de beslissing om hun ouders te volgen in hun religieuze voorkeuren of om andere wegen in te slaan. Op die momenten waren zij om diverse redenen ook voorwerp van studie, soms 'zuiver' wetenschappelijk, soms kerkelijk geïnspireerd, soms als onderdeel van een bredere studie naar levensbeschouwelijke en godsdienstige opvattingen onder de Nederlandse bevolking. In dit artikel laat ik een selectie van

---

* Hijme Stoffels is hoogleraar Sociologie van Kerk en Godsdienst aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

empirische onderzoeken naar deze jonge generaties en hun religieuze kansen uit de afgelopen zestig jaar de revue passeren. Hoe is dit thema in de loop der tijd bestudeerd? Allereerst vat ik de hoofdlijnen van Beckers generatietheorie samen. Dan komen de vijf generaties aan bod. Vervolgens vergelijk ik de huidige vijf generaties op enkele geloofspunten en trek ik enkele conclusies.

De generatietheorie

In *Generaties en hun kansen* (1992) bouwt Becker voort op de generatietheorie van Mannheim. Trendbreuken in de geschiedenis stimuleren het ontstaan van nieuwe generaties. Daarbij valt te denken aan oorlogen, economische crises, technologische vernieuwingen of culturele revoluties. De leden van deze generaties ondergaan in hun formatieve periode, zo ongeveer tussen hun 10de en 25ste levensjaar, gemeenschappelijke sturende invloeden. Hun ervaringen kunnen zich uitkristalliseren in bepaalde bewegingen – politiek, religieus, artistiek – of in een gemeenschappelijke levensstijl: Jugendstil, Wandervogel, socialisme, rock 'n roll, provo, hippies, punk, om enkele 20ste eeuwse voorbeelden te noemen. Het wil beslist niet zeggen dat alle leden van een generatie bij deze bewegingen betrokken waren, maar de invloed van deze bewegingen op de cultuur van hun tijd is wel belangrijk geweest. Becker definieert een generatie als: “Een clustering van cohorten, die gekenmerkt worden door een specifieke historische ligging en door gemeenschappelijke kenmerken op individueel niveau (levenslopen, waardenoriëntaties en gedragspatronen) en op systeemniveau (omvang en samenstelling, generationele cultuur en generationele organisaties)” (H. Becker, 1992, p. 23) Hij onderscheidt vijf 20ste eeuwse generaties: de vooroorlogse generatie (geboren tussen 1910 en 1929), de stille generatie (geboren tussen 1930 en 1940), de protestgeneratie (geboren tussen 1941 en 1955), de verloren generatie (geboren tussen 1956 en 1970) en de pragmatische generatie (geboren na 1970) (H. Becker, 1992, 1998).²

Het onderzoek richt zich op het vinden van gemeenschappelijke waardenoriëntaties, gedragspatronen en levenslopen binnen generaties, die hen van vorige en volgende generaties onderscheiden. Mannheim keek vooral naar de culturele kant, Becker wat meer naar de economische kant. Voor hem is belangrijk hoe gemakkelijk of hoe moeilijk een bepaalde generatie haar intrede doet op de arbeidsmarkt. Zo dankt de ‘verloren generatie’ haar naam aan de moeizame entree van schoolverlaters in de periode van economische recessie na 1975. Er is op de generatie-indeling en -naamgeving wel het een en ander aan te merken, – en zeker ook op het begrip als zodanig. ‘Generatie’ is een breed begrip, zoals ‘klasse’ of ‘zuil’, handig in het dagelijks

spraakgebruik, maar betrekkelijk vaag en ongrijpbaar als men er wetenschappelijk over gaat nadenken (Doorn, 2002). Niettemin heeft het generatiebegrip in de sociale wetenschappen een eerbiedwaardige traditie en speelt het juist de laatste decennia weer een belangrijke rol in empirisch onderzoek (zie bijvoorbeeld Ester, Braun, & Mohler, 2006; Inglehart, 1977, 1990; Righart & Luykx, 1998). In dit artikel gebruiken we de generaties als 'kapstok' om het verhaal over zestig jaar onderzoek naar jongeren en religie aan op te hangen.

Nieuwe generaties verschijnen zo rond hun 20ste, 25ste op het maatschappelijk toneel: dan betreden jongeren de arbeidsmarkt, krijgen ze vaste verkering, maken ze zich los van thuis en kiezen ze ervoor om qua levensovertuiging de ouders te volgen of om dat niet te doen. Jeugdbewegingen spelen een intermediaire rol tussen het ouderlijk huis en de nieuwe zelfstandigheid.

Als we de naoorlogse periode overzien, valt op dat er geen constante stroom van onderzoek naar jongeren en religie is geweest, laat staan dat in longitudinaal onderzoek steeds nieuwe generaties jongeren vergeleken zijn met eerdere generaties jongeren. Wel kunnen we vanaf 1966 jongeren terugvinden in algemene surveys: *God in Nederland* (Zeegers, Dekker, & Peters, 1967), later ook in *Culturele Veranderingen* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (vanaf 1975) en het Nijmeegse SOCON-onderzoek vanaf 1979. Ik heb gezocht naar wat voor handen was: onderzoeksverslagen en studies van wisselende aard en kwaliteit. Maar ze geven tezamen wel een beeld, zowel van de diverse nieuwe generaties, alsook van de onderzoekers en hun motieven.

De vooroorlogse generatie

De vooroorlogse generatie wordt geboren tussen 1910 en 1929 en komt op het maatschappelijk toneel tussen 1930 en 1949, de jaren van crisis, oorlog en beginnende wederopbouw. Het is de eerste generatie die van jongs af aan met radio en film opgroeit. De angst voor een herhaling van de recessie en de oorlog maakt deze generatie afkerig van rebellie en nieuwlichterij. Na de Tweede Wereldoorlog bloeit het verenigingswerk sterk op. In het aan de afzonderlijke kerkgenootschappen gelieerde jeugdwerk ontvangen de leden van deze generatie hun geestelijke vorming. Op landelijke toogdagen van de jeugdbonden komen duizenden jongeren bijeen. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de socialistische Arbeiders Jeugd Centrale. Iets geheel nieuws is de evangelisch getinte jeugdbeweging Youth for Christ, die in 1947 haar stormachtige intrede doet in Nederland. De beweging is voluit Amerikaans, brengt in haar drukbezochte rallies een swingend mengsel van gospelmuziek, opwekkende toespraken en de voor Nederlandse begrippen ongebruike-

lijke ‘altar call’, waarbij de aanwezige jongeren uitgenodigd worden om naar voren te komen en hun hart aan Jezus te geven. De gevestigde kerken weten er niet goed raad mee. En de pers spreekt over ‘het Evangelie van de jazz’.

Uit de periode van net na de oorlog zijn twee interessante onderzoekingen bekend. Het eerste, van Van Doornik, dateert van 1948 en draagt de titel *Jeugd tussen God en chaos. Onderzoek naar de godsdienstige problemen bij de studerende jeugd*. Van Doornik, directeur van een rooms-katholieke middelbare school, was sterk geïnteresseerd in de geestelijke zoektocht van jonge mensen. Hij vroeg en verkreeg medewerking van een aantal middelbare scholen, waar hij de leerlingen uit de hoogste klassen een aantal schriftelijke vragen voorlegde. Het onderzoek is hoofdzakelijk kwalitatief van aard. Deelnemers konden vrijelijk en geheel anoniem antwoorden op vragen als: “Met welke problemen houdt zich UW geest vooral bezig? WAAR zoekt gij de OPLOSSING? Welke zijn of waren hierbij Uw BEVINDINGEN?” (Doornik, 1948, p. 2)

“Hier spreekt de jeugd, rustig of bewogen, gelovig of in raadselen gevangen; blij, spontaan en vertrouwd, maar ook opstandig, cynisch of dof berustend als mensen, die geen hoop meer hebben.

Zoals zij hier spreekt, hoort u haar zelden. En misschien herkent u niet de H.B.S.’ers, die dagelijks voorbij uw raam komen, lawaaierig, met overslaande stem en onvolgroeide motoriek.” (Doornik, 1948, p. xi)

Zijn analyse richt zich met name op degenen (en dat is 47% van het totaal), die hun antwoorden gaven in de richting van God, godsdienst en wereldbeschouwing. Voor bijna de helft van de onderzochte scholieren was het godsprobleem blijkbaar van vitaal belang. Uit het onderzoek rijst een tobende generatie op. Velen worstelen met de zin van het bestaan.

“Een bepaalde levenshouding, d.w.z. een stel normen, die mij leiden, een ideaal, dat mij steeds voor ogen staat, een vaste gedachtenwereld, die me steeds in beslag neemt, bezit ik niet... Een droeve consequentie, zo voel ik het tenminste, is, dat ik geen vaststaand idee heb en het niet kan krijgen over mijn eigen levensbeschouwing.” (scholier gecit. bij Doornik, 1948, p. 29)

Het idee van een generatie die zich klakkeloos voegt in de traditionele patronen, wordt gelogenstraft door de vele getuigenissen in dit boek. Zo schrijft een 18-jarig gereformeerd meisje, heen en weer geslingerd tussen rede en geloof:

“Er zijn ogenblikken, waarin ik twijfel aan alles, wat mij vroeger geleerd is. Wanneer ik in de Bijbel lees, dan vind ik de geschiedenissen, wanneer ik er over nadenk, raar

en onwaarschijnlijk. Dan twijfel ik er aan of er wel een God bestaat, of dat niet alles onzin is...Maar er zijn ook ogenblikken, waarin ik al dat nuchtere denken van mij afzet, en dan wil ik geloven, dat God bestaat, en dan ga ik bidden, b.v. 's avonds voor het naar bed gaan." (Doornik, 1948, p. 58)

Van Doornik treft onder de toekomstige geestelijke elite een in zijn ogen verontrustend mengsel van atheïsme, scepsis, pantheïsme, christelijke geest en religieuze onverschilligheid. (Doornik, 1948, p. 267) De niet-kerkelijke jeugd bevindt zich volgens hem in een labiele en chaotische toestand, de vrijzinnig-christelijke jeugd doolt steeds verder weg van Christus en Bijbel, de orthodox-protestantse jeugd is individualistisch en voluntaristisch en onderwerpt zich steeds minder aan het gezag van de kerk. De katholieke jeugd maakt op Van Doornik eigenlijk nog de rustigste en meest homogene indruk. Zij legt meer nadruk op waarheid, dienst en plicht en minder op subjectieve waarde en bevrediging. "Uit dit onderzoek treedt de katholieke Kerk naar voren als de grootste paedagoge. Zij bezit de rijkste keur van middelen om de jeugd te leiden tot het door haar verlangde doel." (p. 274) Maar in het algemeen is Van Doornik pessimistisch gestemd over de mogelijkheid van een heropleving van het Christendom onder de naoorlogse jeugd. Een paar jaar later zal Han Fortmann wijzen op de potentiële onkerkelijkheid onder de katholieke jeugd. "Wie nu nog meedoet, onder sociale pressie of onnadenkendheid of omwille van vader of moeder, kan morgen, als van hem een persoonlijke beslissing wordt gevraagd, zijn verdwenen." (Fortmann, 1952, p. 332)

Het tweede onderzoek uit dezelfde tijd van vlak na de oorlog is uitgevoerd door Saal, werkzaam bij het door Banning opgerichte en door Kruijt geleide Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk: *Hoe leeft en denkt onze jeugd* (Saal, 1950). Expliciete doelstelling was om te weten te komen hoe de jeugd na de oorlogperiode werkelijk leefde en dacht en wat haar potentie voor vernieuwing was. Daartoe is in 1946/1947 een enquête verspreid onder jongeren in bedrijven, scholen en jeugdverenigingen. Banning schrijft in zijn woord vooraf, dat de studie voluit dienend wil zijn voor de Kerk en hoopt tegelijkertijd vurig dat de studie binnen die Kerk een heilzame verontrusting zal wekken (Saal, 1950, p. 6). Niet voor het eerst, en ook niet voor het laatst is één van de belangrijkste conclusies dat het ouderlijk milieu van diepgaande invloed is op de geestelijke vorming van de jeugd. Daarnaast blijkt volgens Saal de 'geloofsafval' het grootst onder de kerken en stromingen waarin weinig kerkelijke tucht heerst: Doopsgezind, Remonstrants, Luthers, Vrijzinnig Hervormd. Al in 1950 trekt Saal hier een conclusie waarmee Kelley later in zijn *Why Conservative Churches Are Growing* (1972) beroemd zou worden. De naoorlogse poging tot revitalisering van de Nederlandse Hervormde Kerk wordt zichtbaar in het enquêtemateriaal en

blijkt ook een bescheiden aantrekkingskracht uit te oefenen op jongeren uit onkerkelijke milieus. De ‘doorbraakgedachte’ (anti-verzuilde organisaties) leeft onder een deel van de kerkelijke jeugd. Saal is optimistischer dan Van Doornik, hij ziet in het verschijnsel der jeugddiensten tekenen van hoop: “Het is juist de jongere generatie, die hierin meeleeft en meedenkt, de fakkel brandende houdt en verder draagt, die een dam opwerpt tegen de ontkerstening.” (Saal, 1950, p. 35) Met instemming citeert hij Mannheim: “Youth is neither progressive nor conservative by nature, but is a potentiality which is ready for any new start.” (Saal, 1950, pp. 4, 208)

De stille generatie

De stille generatie wordt geboren tussen 1930 en 1940 en verschijnt op het toneel in de jaren vijftig. Zij werd ook wel aangeduid als ‘skeptische Generation’ (Schelsky). De leden van de stille generatie hebben de oorlog als kind meegemaakt en vervolgens als jongere of jongvolwassene de periode van wederopbouw en beginnende welvaart. Zij streven naar voorzichtige vernieuwing, zijn weinig politiek en ideologisch bevoegen en kenmerken zich, aldus Becker, door ‘kalme tevredenheid en een nuchtere kijk’ (Becker, 1992, p. 56). Niettemin laten sommigen zich midden jaren vijftig opzweepen door de concerten van Lionel Hampton in het Concertgebouw en de beginnende rock ‘n rollmuziek, hetgeen hier en daar tot paniekreacties bij de autoriteiten leidt. Zo wordt vertoning van de film *Rock around the clock* in Apeldoorn verboden (1956) en krijgen de bioscoopgangers in Gouda een geluidloze versie voorgeschoteld (“Rock&Roll in Apeldoorn”, 2006). Zorgelijk voor ouders en autoriteiten is ook het verschijnsel van de ‘asphaltjeugd’, later vooral ‘nozems’ genoemd, ‘losgeslagen’ jongeren die op straat rondhangen en met hun opgevoerde brommers de burgerij schrik aanjagen. In de jaren zestig wordt deze generatie in aanwezigheid en luidruchtigheid voorbijgestreefd door de radicalere leden van de babyboom- of protestgeneratie.

Op religieus terrein valt er voor deze jongeren in de jaren vijftig wel het een en ander te beleven. Het kerkelijk gebonden jeugdwerk bloeit. In interkerkelijke organisaties als ‘Jeugd en Evangelie’ kunnen gereformeerde en hervormde jongeren hun beginnende oecumenische elan kwijt. Katholieke jongeren kunnen vanaf 1955 deelnemen aan de jaarlijkse Pax Christi voettochten. De Amerikaanse evangelist Billy Graham bezoekt in 1954 en 1955 Nederland en predikt in het Olympisch Stadion te Amsterdam en de Kuip in Rotterdam voor vele duizenden. Gebedsgenezers Tommy Lee Osborne houdt in 1958 massameetings op het Haagse Malieveld, waarbij voor het eerst ook de televisie aanwezig is. Hier treedt een jonge pinkstervoorganger, Johan Maasbach genaamd, als tolk/vertaler op.

Deze generatie is in die zin ook stil, dat er in de jaren vijftig weinig toegespitst onderzoek gedaan is naar haar religieuze en kerkelijke opvattingen en gedrag. Een deel van deze generatie komt ter sprake in het Rapport *Maatschappelijke verwildering der jeugd* uit 1952, een onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massaieugd, uitgevoerd door zes instituten in opdracht van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Dit reeds bij verschijnen omstreden rapport, opgemaakt op basis van ruim honderd deelrapporten, kan geen aanspraak maken op objectiviteit, maar is als tijdsbeeld zelf buitengewoon interessant.

De toon van het rapport is ronduit zorgelijk: “De verwilderde jeugd leeft in een wereld, die verregaand gestalteloos genoemd mag worden.” (p. 17) Stem en articulatie geven blijk van ‘holle leegte’: “...men loeit, men brult, men kletst als een eindeloos geleuter, men gilt en giert, men jengelt en zeurt...men wiebelt en springt in een boogy-woogy, rumba, samba, maar men kent niet meer de opspringende persoonlijke vreugdesprong of –dans.” (p. 18) De aanduiding ‘stille generatie’ is hier niet de eerste associatie. “De maatschappelijk verwilderde jeugd is weggezakt uit het door traditie, sociale gewoonte, moraliteit en geloof geordende leven. Het eigen ik heeft geen vorm en gestalte meer. Daarom heeft de wereld waarin deze jeugd leeft evenmin gestalte” (p. 47). In de conclusies wordt gepleit voor meer bemoeienis van kerken en overheden. Vaak uit evangelisatorische motieven starten kerken in de volkswijken jeugdzorgprojecten en club- en buurthuiswerk (Simonse, 1997).

De protestgeneratie

De leden van de protestgeneratie worden geboren tussen 1941 en 1955 en verschijnen op het toneel in de jaren zestig en begin jaren zeventig. Zij zijn de kinderen van de vooroorlogse generatie. Hun omvang is dankzij de naoorlogse geboortegolf groot. De oorlog kennen zij uit de verhalen van hun ouders, maar de stijgende welvaart van de jaren vijftig en zestig, inclusief de technologische vernieuwingen, maken zij bewust mee. Voor het eerst kunnen de leden van deze generatie massaal deelnemen aan middelbare en hogere vormen van onderwijs, ook degenen die afkomstig zijn uit de lagere milieus. De contrasten met de oudere generaties worden hier scherper. Een steeds belangrijker rol speelt de opkomende jeugdcultuur, die zich via de Beatles en andere popgroepen letterlijk loszingt van kerken en levensbeschouwelijke stromingen. Muzieksocioloog Ger Tillekens heeft in zijn proefschrift zelfs getracht aan te tonen dat de culturele revolutie van de jaren zestig rechtstreeks voortkwam uit de ongewone akkoordprogressies in de composities van John Lennon (Tillekens, 1998).

Religieus gezien kunnen leden van deze generatie hun inspiratie opdoen bij de open en oecumenische beweging, gestimuleerd door het Tweede Vaticaans Concilie en de Wereldraad van Kerken, bij allerlei nieuwe religieuze bewegingen van oosterse snit – denk aan de gang van de Beatles naar India in 1967 – maar ook bij de elkaar snel opeenvolgende politieke en artistieke bewegingen van die tijd: de Amerikaanse burgerrechtenbeweging, de provobeweging, de hippiebeweging en de studentenbeweging. Begin jaren zeventig slaat de Amerikaanse Jesus Movement over naar Nederland (Capelleveen & Kroll, 1972; Graham, 1972). Door de gevestigde kerken waait een wind van vernieuwing, waaraan veel jongeren enthousiast meedoen. Door middel van beatmissen en jeugddiensten probeert men een brug te slaan naar het moderne levensgevoel. Ondertussen raakt het kerkelijk gebonden jeugdwerk op zijn retour.

Merkwaardigerwijs is er ook in deze periode geen rechtstreeks en toegespitst onderzoek gedaan naar jongeren en religie. De meeste terugblikken op deze periode besteden nauwelijks of geen aandacht aan de religieuze aspecten, maar des te meer aan muziek en protest. Wel vinden we de jeugd terug als categorie in het onderzoek *God in Nederland*, uitgevoerd in 1966 in opdracht van het van oorsprong katholieke damesblad *Margriet* (Zeegers, Dekker, & Peters, 1967). Bij de vraag naar het geloof in God doen zich op dat moment opmerkelijk genoeg nog geen verschillen voor tussen de diverse leeftijdsklassen. Jongeren (tussen de 17 en 24 jaar) geloven even vaak in een persoonlijk God als de oudere generaties. Steeds koestert per generatie bijna 50% een persoonlijk godsbeeld (p. 116v). Pas later gaan de generaties qua religieuze opvattingen meer uiteen lopen.

De verloren generatie

De verloren generatie wordt geboren tussen 1956 en 1970 en verschijnt op het toneel in de tweede helft van de jaren zeventig en de jaren tachtig. De leden van deze generatie zijn zelf overwegend de kinderen van de stille generatie. Deze nieuwe generatie komt te laat om zelf van de voorspoed te profiteren. Op het moment dat zij de arbeidsmarkt betreedt, is de economische recessie al in volle gang. Allereerst moet bezuinigd worden en de meeste banen zijn inmiddels bezet door de leden van de omvangrijke protestgeneratie. Uit algemene onderzoekingen blijkt dat deze jongeren door angst en doemdenken bevangen zijn: angst voor de wapenwedloop, de milieuvervuiling, de werkloosheid en het neofascisme. Bewegingen als punk, de anti-kernenergiebeweging en de kraakbeweging vormen hiervan de zichtbare expressie. Voor het merendeel zijn de leden van deze generatie behoudender dan hun voorgangers.

Religieus gezien halen orthodox-protestantse en evangelische jongeren hun hart op bij de EO-jongerendagen, die steeds grotere massa's weten te trekken. Men wijkt uit naar jaarbeurshallen en voetbalstadions. Katholieke jongeren hebben decennia lang kunnen meedoen aan de Pax Christi voettochten, maar bij gebrek aan belangstelling gaan deze begin jaren tachtig ter ziele. De maatschappelijke onrust over de zgn. 'jeugdsekten', waartoe men naast de Moonies, Bhagwan en Transcendente Meditatie ook Youth for Christ blijkt te rekenen, culmineert in een parlementair onderzoek, dat na verloop van tijd met een sisser en een proefschrift afloopt (Witteveen, 1984). Het sterk geprofessionaliseerde en deels ook gebureaucratiseerde kerkelijk jeugdwerk verliest in deze periode zijn elan en zijn binding met de kerkelijke jeugd. Binnen de kerken en de christelijke media maakt men zich grote zorgen over de nieuwe generatie. Publikaties dragen titels als *Gaan úw kinderen nog naar de kerk?* (Jonker, 1982) en *De lege kerk, een grote zorg* (Jong, 1985). In het bisschoppelijk rapport *Gaat nu allen heen in vrede* (Hoof & Bruyn, 1975) wordt een wat andere toon aangeslagen en proberen de auteurs de bonte jongerenwereld inzichtelijk te maken voor de kerk. Het gaat er volgens hen niet om, hoe men de kerk weer aantrekkelijk kan maken voor de jeugd, maar om "...welke signalen de jongeren uitzenden, die geduid moeten worden als authentieke vormen van evangelisch leven... wat kan de kerk van jongeren leren om echt kerk van Jezus Christus te kunnen zijn." (p. 43)

Opvallend is dat deze generatie veel meer dan de voorafgaande generaties onderzocht is op haar religieuze en levensbeschouwelijke voorkeuren. Plotseling lijkt de wetenschap zich voor jongeren en religie te gaan interesseren. Het voert te ver om al deze publikaties hier te bespreken.

Van der Ven en Berger groeven in diepte-interviews naar het geloof van vier jongeren met een christelijke achtergrond (Ven & Berger, 1976). Andree schreef een dissertatie over geloofsopvoeding in katholieke gezinnen onder de titel *Gelovig word je niet vanzelf* (Andree, 1983). Stoffels en Dekker onderzochten geloofsveranderingen bij studenten van de Vrije Universiteit (Stoffels & Dekker, 1987). Ter Bogt trok een jaar op met kakers, disco's, punks en boeren in het Achterhoekse plaatsje Groenlo (Bogt, 1987).

Steeds blijkt in deze onderzoeken het kerkelijk betrokken geloof op zijn retour en een vaste en welomschreven levensbeschouwing – religieus of niet-religieus – wordt steeds minder aangetroffen. Deze generatie doet – meer nog dan de vorige – aan individuele zingeving en *bricolage*. De toon van het onderzoek naar jongeren en religie is sinds de tijden van Van Doornik ook sterk veranderd: onderzoekers – zelf doorgaans lid van de protestgeneratie – lijken steeds meer het perspectief te kiezen van de jongeren en confronteren kerken en ouders met kritische conclusies.

Zo kwam in gereformeerde kringen het onderzoek van Piet van der Ploeg, *Het lege testament. Een onderzoek onder jonge kerkverlaters*, hard aan (Ploeg, 1985). Van der Ploeg interviewde een aantal jonge gereformeerde kerkverlaters. Hij verweet de ouders en de kerk, dat zij deze jongeren slechts formele gewoonten en gebruiken hadden doorgegeven, maar het gesprek over het geloof niet waren aangegaan en hen in feite dus een leeg testament hadden nagelaten. Eigenlijk was volgens Van der Ploeg het gereformeerde milieu, waarin deze jongeren opgegroeid waren, van binnenuit al volkomen geseculariseerd. Bovendien sloeg hij ouders en kerkleiders elke hoop uit handen, dat deze jongeren nog wel eens terug zouden keren of 'eigenlijk toch wel iets met religie' zouden hebben. Hij constateerde onder de geïnterviewde jongeren een verregaande onverschilligheid ten aanzien van kerk en geloof. Enkele jaren later herhaalde hij met Benjamins deze aanpak nog eens in een onderzoek naar geloofsoverdracht in gereformeerde gezinnen (Benjamins & Ploeg, 1988).

De Hart onderzocht in 1983 door middel van een groot survey de levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren uit de hoogste klassen (Hart, 1990). Daaruit kwam naar voren dat meer dan de helft van hen zich niet onder een religieus of levensbeschouwelijk 'baldakijn' wenste te scharen en zich niet tot enigerlei kerk of religieuze beweging aangetrokken voelde (p. 241). Ook dit onderzoek bevestigde de 'allesoverheersende betekenis' van de rol van het ouderlijk milieu in de religieuze socialisatie (p. 247). Een generatieconflict op dit gebied bleek niet aantoonbaar. Jongeren trekken de aarzelende houding van hun ouders ten opzichte van kerk en geloof door in de richting van verdere ontkerkelijking.

Bleek bij *God in Nederland* in 1966 de jonge generatie nog aardig in de pas te lopen met de oudere generaties, bij *Opnieuw: God in Nederland* tekenden zich aan het eind van de jaren zeventig duidelijker verschillen tussen de generaties af (Goddijn, Smets, & Tillo, 1979). De jongste groep, de 17-24-jarigen, noemt zichzelf minder gelovig en is minder betrokken bij kerk dan oudere generaties. Overigens is de religieuze en kerkelijke betrokkenheid van met name de leden van de protestgeneratie ook behoorlijk getaand ten opzichte van 1966.

De pragmatische generatie

De leden van de pragmatische generatie worden geboren na 1970 en verschijnen op het toneel in de jaren negentig en aan het begin van de 21ste eeuw. Zij zijn de kinderen van de protestgeneratie. Hun omvang is door de geboortedaling kleiner dan de generaties voor hen. In hun jeugd maken zij de val van het communisme mee. Het is de eerste generatie die opgroeit met

computers en Internet. Bij de entree op de arbeidsmarkt ondervinden zij veel minder moeite dan de vorige generatie. Ze worden in de media omschreven als nuchter, calculerend, niet zo bevolgen en erg op zichzelf gericht. Handige jongeren profiteren van de internethype in de jaren negentig en hun bedrijfjes schieten als paddestoelen uit de grond. Het idee van een vaste betrekking voor de duur van de gehele arbeidsperiode vervaagt: jobhoppen wordt het motto. Zo adverteert een arbeidsbureau met de slogan "Leef voor je je bindt!" Blijkbaar is binding een negatieve term, die associaties oproept met doodgaan. Het is niet verwonderlijk dat de behoefte aan binding ook op andere terreinen, waaronder het terrein van religie en religieuze instituties, betrekkelijk gering is. Het accent komt meer op grootschalige *events* te liggen. Sociologen spreken van de *Erlebnis-Gesellschaft* (Schulze).

Zo bereiken de EO-jongerendagen hun piek bij het 25-jarig jubileum in 2001 in de Amsterdam ArenA met 55.000 deelnemers. Nieuwe charismatische stromingen als Vineyard en Soul Survivor melden zich. Gospelhouse dient zich aan als christelijke variant van de houseparties. Voor veel jongeren uit orthodox-gereformeerde kringen blijft de evangelische stroming een aantrekkelijk alternatief. Het Flevo Totaal Festival van Youth for Christ trekt jaarlijks duizenden jongeren. 'Jeugdkerken', een eigentijdse variant van de naoorlogse jeugddiensten, verschijnen vanaf het einde van de jaren negentig in grote aantallen. Ze hebben namen als 'Enter the Fish' (Hellevoetsluis), 'GodFashion' (Zwolle) en 'Heartbeat' (Amersfoort) en brengen een evangeliserende boodschap. Jongeren uit verschillende denominaties voelen zich er thuis. Nederlandse katholieke jongeren kruipen uit hun schulp en nemen wat massaler dan voorheen deel aan Wereldjongerendagen. De aantrekkingskracht van allerlei nieuwe religieuze bewegingen op jongeren lijkt te tanen en maakt plaats voor een meer gespreide en individuele belangstelling voor het paranormale en het esoterische. *Fantasy* is een genre waarin jongeren zich kunnen uitleven in verbeelde werelden. Magie speelt hierbij een belangrijke rol. Spontane rituelen ontstaan op plekken waar een leeftijdsgeenoot op tragische of gewelddadige wijze om het leven is gekomen. Het Internet ontwikkelt zich in de jaren negentig en aan het begin van de 21ste eeuw tot een vindplaats van religieuze ervaringen, boodschappen, discussies en rituelen.

In toenemende mate vormen jongeren van etnische minderheden een belangrijk deel van de nieuwe generaties. In de grote steden is de helft of meer van de jongeren van allochtone afkomst. Bij hen speelt religie een andere en doorgaans belangrijker rol dan bij autochtone jongeren. Door hun groeiende omvang kunnen zij de religieuze verhoudingen in Nederland opnieuw doen veranderen. We zouden hier voorzichtig kunnen spreken van de 'verzuidelijking' van religie: de toenemende betekenis van de islam, het hindoeïsme en geïmporteerde vormen van christendom. Op een doorsnee zon-

dagochtend gaan er in Amsterdam enige duizenden blanke Nederlanders naar protestantse en katholieke kerken. Het aantal zondagse bezoekers van migrantenkerken en internationale kerken wordt op een veelvoud daarvan geschat.

Ook in deze periode wordt veel onderzoek verricht naar jongeren, geloof en zingeving. Jongmsma-Tieleman ging na wat de effecten waren van godsdienstige opvoeding onder gereformeerde jongeren (Jongmsma-Tieleman, 1991). Van der Slik bestudeerde de godsdienstigheid van ouders en hun kinderen (Slik, 1992). Alma onderzocht jongeren in de protestants-christelijke wereld (Alma, 1993). Dijk-Groeneboer en Maas deden onderzoek naar jongeren, geloof en zingeving in het katholiek middelbaar onderwijs (Dijk-Groeneboer & Maas, 2000, 2001). Voor deze groep jongeren zijn levensdoelen als 'van het leven genieten', 'vrij en onafhankelijk zijn' en 'een gelukkige relatie hebben' het belangrijkste. Geloofsgerelateerde levensdoelen scoren het minst. Een ruime meerderheid neemt ten opzichte van kerk en religie een 'buitenperspectief' in: ze hebben geen enkele binding aan religieuze groepen en tradities. De taal ontbreekt hen om de werkelijkheid religieus te 'lezen'. Kregting en Sanders peilden de kerkelijke en religieuze betrokkenheid van jongvolwassenen en hun behoefte aan zingeving (Kregting & Sanders, 2003). In het onderzoek van Prins onder 20-jarigen bleken Nederlandse jongeren massaal te bidden, doorgaans niet tot een persoonlijk God, maar in de vorm van zelf-reflectie of meditatie. Zij rekenen zich niet tot bepaalde subculturen, zoals jongeren in vorige generaties, maar putten als ware 'stijlsurfers' hun inspiratie uit uiteenlopende bronnen, zowel religieus als seculier. In hun streven naar uniciteit lijken zij overigens erg op elkaar (Prins, 2006).

In 1998 hield de Erasmus Universiteit in opdracht van een aantal christelijke organisaties een nationaal onderzoek onder de leden van de pragmatische generatie: *Geloof in levensstijl* (Brasters & Zwanenburg, 1998). Deze organisaties, waaronder de EO en het CNV, hadden intuïtief de indruk dat er een religieuze opleving gaande was onder de jeugd en wilden dit laten toetsen. Volgens de onderzoekers is er inderdaad sprake van een religieuze opleving, die zij vooral toeschrijven aan een kwalitatieve omslag in de behoefte aan zingeving en aan de toename van het aanbod aan zingevingantwoorden (p. 99). Religie zingt zich – althans ten dele – los van de kerkelijke instituties. Enerzijds constateren de onderzoekers voortgaand ledenverlies bij de traditionele kerken, anderzijds blijkt de groep jongeren die bewust voor het christendom kiest sociaal actiever en initiatiefrijker te zijn dan andere jongeren.

Een nieuwe generatie?

In de typologie van Becker omvatten generaties steeds tussen de tien en twintig geboortejaren. Op grond van dit gegeven zou er vanaf de tweede helft van de jaren tachtig, uiterlijk het begin van de jaren negentig mogelijk een nieuwe generatie opgroeien. De kans dat deze jongeren in een christelijk gezin geboren worden neemt af, maar de kans dat zij in een moslimgezin geboren worden neemt toe. De eerste leden van deze nieuwe generatie betreden zo ongeveer op dit moment (2006/2007) de arbeidsmarkt. Maar zijn er ook trendbreuken waarneembaar, die het spreken over een nieuwe generatie rechtvaardigen? Voor een belangrijk deel ligt dat nog in de schoot der toekomst verborgen, omdat het merendeel van deze jongeren momenteel nog onderwijs volgt. Wel zou men de aanslag op de Twin Towers en in eigen land de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh als markeringspunten voor een nieuw tijdperk kunnen aanduiden. De nieuwe generatie komt dan op het toneel in een tijd dat Nederland op zoek is naar haar nationale identiteit in een groeiend Europa en moeizaam streeft naar een nieuwe balans in het samenleven van groepen van verschillende etnische en religieuze herkomst. We zouden deze nieuwe generatie de *mobiele generatie* kunnen noemen: mobiele telefoons zijn het communicatiemiddel bij uitstek en met groot gemak reist men voor vakantie en avontuur naar exotische bestemmingen. Ook deze nieuwe generatie – als we daarvan kunnen spreken – wordt inmiddels al onderzocht (zie bijv. Boer, 2006), maar het is nog te vroeg om daar al brede conclusies uit te trekken. De indruk bestaat dat ‘kerk’ voor de meeste jongeren een betrekkelijk onbekend fenomeen is en dat er huiver bestaat om woorden als God en godsdienst in de mond te nemen. Tegelijkertijd bestaan er enclaves van rooms-katholieke, orthodox-protestantse, evangelische, spirituele en moslimjongeren, die serieus en toegewijd met hun geloof bezig zijn. Zij maken deel uit van ‘lichte’ en soms wat minder lichte gemeenschappen en inspireren elkaar in hun geloof via internetfora, iPod-programma’s, kleinschalige samenkomsten en mega-events.

Op www.omsionswil.nl leggen orthodox-gereformeerde jongeren ds. W. Pieters de vraag voor: “Ik ga naar de EO Jongerendag. Is dat Zonde?” Het antwoord luidt bevestigend: “...naar de EO-jongerendag gaan is jezelf op een plaats begeven waar God niet in Zijn gunst is, maar – ik vrees – in Zijn toorn.” Op www.islamenmeer.nl discussiëren 5728 moslims en moslima’s over alle aspecten van de islam. 2356 veelal jonge heksen (in spe) ontmoeten elkaar op <http://groups.msn.com/WiccaCommunity>. Op MSN zijn eind 2006 211 New Age discussiegroepen actief, 893 christelijke groepen, 260 moslimgroepen, 38 hindoeïstische groepen, 28 joodse groepen, 42 boeddhistische groepen, 263 paranormaal geïnteresseerde groepen en 1584 andere spirituele groepen (<http://groups.msn.com>).

Alle vijf op een rij

Het interessante van de besproken generaties is dat zij alle nog onder ons zijn. De vooroorlogse generatie is inmiddels wel op hoge leeftijd gekomen en is door sterfte behoorlijk uitgedund. De jongsten van deze generatie zijn reeds 77. Apart onderzoek naar ‘geloven in de leefwereld van ouderen’ is mij niet bekend, maar hier ligt wel een terrein braak. De stille generatie is inmiddels met pensioen, het zijn de grotendeels nog zeer vieve en actieve senioren. De protestgeneratie bevindt zich momenteel in de middelbare leeftijd. Het merendeel is hard op weg naar het pensioen of denkt in ieder geval na over de levensloopregeling. De meeste leden van de verloren generatie zijn ondanks de moeizame entree op de arbeidsmarkt toch wel redelijk terechtgekomen. De leden van de pragmatische generatie zijn druk bezig met settelen en carrière maken. Hun opvolgers dromen ervan, maar hebben hun aandacht veelal nog bij het uitgaansleven, relatievorming en het afronden van school en studie.

Met behulp van gegevens uit enkele nationale surveys laten we de verschillen qua kerk en geloof tussen de generaties zien. Tabel 1 toont het verschil tussen het milieu waarin men is opgegroeid en de eigen kerkelijke betrokkenheid. Het is duidelijk dat met name in de middelste generaties de ontkerkelijking hard heeft toegeslagen. Bij de verloren generatie heeft ongeveer de helft het kerkelijk milieu van de jeugd achter zich gelaten. Maar ook de verschillen tussen de generaties zijn evident. Een lid van de vooroorlogse generatie had een kans van 80% om in een rooms-katholiek of protestants milieu geboren te worden, terwijl een lid van de pragmatische generatie ‘slechts’ een kans had van 46%. De kinderen van deze generatie hebben een nog veel geringere kans om in een kerkelijk gezin op te groeien.

Tabel 1 Ouderlijk milieu en eigen kerkelijke binding per generatie (in procenten)

	Opgegroeid in kerkelijk milieu	Rekent zichzelf tot een kerk
Vooroorlogse generatie (geboren vóór 1930)	80	64
Stille generatie (1930-1940)	78	55
Protestgeneratie (1941-1955)	72	41
Verloren generatie (1956-1970)	61	31
Pragmatische generatie (geboren na 1970)	46	28

Bron: *Culturele veranderingen 2004* (SCP, 2004)

Het geloof in een persoonlijk God laat een ietwat grilliger beeld zien (Tabel 2). Bij de oudere generaties kan een vergelijking gemaakt worden tussen 1966 en 2004. In al deze generaties is het persoonlijk godsgeloof sinds de jaren zestig fors afgenomen, met name bij de leden van de protestgeneratie. Bij de pragmatische generatie lijkt het godsgeloof juist weer iets sterker dan bij de voorafgaande generaties.

Tabel 2 Geloof in een persoonlijk God per generatie, 1966 en 2004 (in procenten)

	1966	2004
Vooroorlogse generatie (geboren vóór 1930)	45	28
Stille generatie (1930-1940)	50	25
Protestgeneratie (1941-1955)	49	16
Verloren generatie (1956-1970)	n.v.t.	15
Pragmatische generatie (geboren na 1970)	n.v.t.	23

Bron: *God in Nederland 1966* (Zeegers, Dekker, & Peters, 1967), *Bijbelonderzoek 2004* (Stoffels, 2004)

Een al even grillig beeld wordt zichtbaar in Tabel 3. De pragmatische generatie is van alle generaties de minst kerkelijke (Tabel 1), maar gelooft tegelijkertijd het meest in een leven na de dood en meer dan de generaties boven haar in religieuze wonderen. Deze gegevens maken duidelijk dat religieuze opvattingen voor een belangrijk deel buiten de kerken blijken voort te leven of in een nieuwe gedaante terug kunnen keren. Zo zullen velen bij een leven na de dood tegenwoordig eerder aan reïncarnatie dan aan traditioneel-christelijke voorstellingen denken.

Tabel 3 Enkele geloofsopvattingen per generatie (in procenten)

	Geloof in leven na de dood	Geloof in religieuze wonderen
Vooroorlogse generatie (geboren vóór 1930)	49	51
Stille generatie (1930-1940)	44	40
Protestgeneratie (1941-1955)	44	41
Verloren generatie (1956-1970)	47	44
Pragmatische generatie (geboren na 1970)	56	46

Bron: *Culturele veranderingen 2002* (J. Becker, 2002)

Enkele afsluitende opmerkingen

We hebben de generatie-indeling van Becker gebruikt om het verhaal van vijf generaties (en een halve) van nieuwkomers op het maatschappelijke en religieuze toneel te vertellen. Bronnen daarvoor waren empirische onderzoeken van uiteenlopende signatuur en invalshoek. De toon van de publicaties is in de loop der tijd sterk veranderd: tussen het somber getinte *Jeugd tussen God en chaos* van Van Doornik en het opgewekte *Op zoektocht: levenslang!* van Van Dijk-Groeneboer en Maas ligt een wereld van verschil. De pedagogische bezorgdheid van Van Doornik over individualisering en subjectivering inzake kerk en geloof heeft plaatsgemaakt voor een zekere relativering en soms zelfs een licht optimisme: er zijn nog of weer jongeren die geloven! Of: ze zijn in ieder geval met moraal en zingeving bezig. Daarbij moeten we ook bedenken dat de huidige onderzoekers al weer de kinderen of kleinkinderen zijn van de generatie die Van Doornik beschreef. Maar ook de behoefte van auteurs om – zoals in de jaren zeventig en tachtig – kerken en ouders een kritische spiegel voor te houden en hen te confronteren met hun pedagogisch falen, lijkt getaand.

Tegelijkertijd valt op dat een aantal elementen in het onderzoek naar jongeren en geloof steeds weer terugkeert. Van Doornik en Saal combineerden vlak na de oorlog al vormen van kwantitatief en kwalitatief onderzoek, iets wat tegenwoordig onder de noemer van triangulatie en ‘mixed methods’ als baanbrekend en vernieuwend gepresenteerd wordt. Van begin af aan stuiten onderzoekers op de grote betekenis van het ouderlijk gezin inzake keuzen van kerk en geloof. Hoewel Van Doornik het begrip ‘bricolage’ niet gebruikte, kan men met name in zijn beschrijving van de niet-kerkelijke jeugd al duidelijk elementen van religieus en levensbeschouwelijk *pick 'n choose*-gedrag aantreffen. Het is zeer de vraag of nieuwe onderzoeken onder de jeugd van tegenwoordig nog heel andere uitkomsten zullen laten zien.

Het religieuze aanbod naast het traditionele katholicisme en protestantisme vertoont ook zekere constanten. Steeds zijn er jeugddiensten of jeugdkerken, steeds zijn er evangelische jongerenorganisaties, steeds zijn er massale *events* met een opwekkend karakter. Wel nieuw is de rol die dankzij de immigratiestromen van de afgelopen decennia is weggelegd voor de islam, voor het hindoeïsme en voor geïmporteerde, ‘zuidelijke’ vormen van christendom. De betekenis van deze vormen van religie voor allochtone en autochtone jongeren is nog weinig onderzocht en komt in brede surveys onvoldoende uit de verf. Dat geldt ook voor de betekenis van internet en chatfora voor de verspreiding van allerlei religieuze en spirituele inzichten. Ontstaan er nieuwe gemeenschappen, tekenen zich nieuwe scheidslijnen af, slaan jongeren nieuwe richtingen in bij hun zoektocht? Hier liggen kansen voor vernieuwend en verdiepend onderzoek.

Literatuur

- Alma, H. A. (1993). *Geloven in de leefwereld van jongeren*. Kampen: Kok.
- Andree, T. G. I. M. (1983). *Gelovig word je niet vanzelf. Godsdienstige opvoeding van r.k. jongeren tussen 12 en 20 jaar*. Utrecht.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, H. (1998). 'Onderzoek naar generaties: vroeger en nu'. In H. Righart & P. Luykx (Eds.), *Generatiemix (9-37)*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Becker, J. (2002). *Culturele Veranderingen in Nederland 2002 - CV 2002* [computerfile]. Amsterdam: Steinmetz Archives (P1624).
- Benjamins, R. J., & Ploeg, P. van der (1988). *Gewoonweg Gereformeerd. Een onderzoek naar geloofsoverdracht*. Franeker: Van Wijnen.
- Boer, E. de (2006). *Je bent jong en je wilt anders. 245 jongeren over wat hen bezighoudt en inspireert*. Kampen: Kok.
- Bogt, T. ter (1987). *Opgroeien in Groenlo*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- Brasters, J. F. A., & Zwanenburg, M. A. (1998). *Geloof in levensstijl. Een empirisch onderzoek onder de Nederlandse jeugd*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Capelleveen, J. J. van, & Kroll, W. (1972). *Jezus-revolutie! Jonge mensen ontdekken een nieuw leven*. Wageningen: Zomer & Keuning.
- Dijk-Groeneboer van, M., & Maas, J. (2000). *Van God los. Eindrapport Jongeren en zingeving*, dl. I. Utrecht: Katholieke Universiteit Utrecht.
- Dijk-Groeneboer van, M., & Maas, J. (2001). *Op zoektocht: levenslang! Eindrapport Jongeren en zingeving*, dl. II. Utrecht: Katholieke Universiteit Utrecht.
- Doorn, J. A. A. van (2002). *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam: Boom.
- Doornik, N. M. G. van (1948). *Jeugd tussen God en chaos. Onderzoek naar de godsdienstige problemen bij de studerende jeugd*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Ester, P., Braun, M., & Mohler, P. (Eds.). (2006). *Globalization, value change, and generations : a cross-national and intergenerational perspective*. Leiden: Brill.
- Fortmann, H. M. M. (1952). 'De potentiële onkerkelijkheid onder de katholieke jeugd'. *Dux*, 19, 331-343.
- Goddijn, W., Smets, H., & Tillo, G. van (1979). *Opnieuw: God in Nederland*. Amsterdam: De Tijd b.v.
- Graham, W. F. (1972). *Jeugd zegt ja tot Jezus*. Kampen: Kok.
- Hart, J. J. M. de (1990). *Levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren*. Kampen: Kok.
- Hoof, P. W. J. van, & Bruyn, F. E. A. M. de (1975). *Gaat nu allen heen in vrede. Over de houding van nederlandse jongeren ten aanzien van kerk, geloof en religie*. Utrecht: Secretariaat van de RK Kerkprovincie i.s.m. de Katholieke Jeugdraad voor Nederland.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.

- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jong, G. H. de (1985). *De lege kerk, een grote zorg*. Amsterdam: Trouw/Kwartet.
- Jongsma-Tieleman, P. E. (1991). *Geloven; gewoonte of keuze. Een onderzoek naar de effecten van godsdienstige opvoeding onder gereformeerde jongeren*. Kampen: Kok.
- Jonker, J. (1982). *Gaan úw kinderen nog naar de kerk? Over het afgebroken gesprek...* Kampen: Kok.
- Kelley, Dean M. (1972). *Why conservative churches are growing: a study in sociology of religion*. New York: Harper & Row.
- Kregting, J., & Sanders, J. (2003). 'Waar moeten ze het zoeken?' *Vindplaatsen van religie en zingeving bij jongvolwassenen*. Nijmegen: KASKI.
- Ploeg, P. van der (1985). *Het lege testament. Een onderzoek onder jonge kerkverlaters*. Franeker: Wever.
- Prins, M. H. (2006). *The fragmentation of youth*. Nijmegen: Diss. Radboud Universiteit Nijmegen.
- Righart, H., & Luykx, P. (Eds.). (1998). *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Rock&Roll in Apeldoorn (2006). *Andere tijden*. VPRO-programma from <http://geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/30440077/>.
- Saal, C. D. (1950). *Hoe leeft en denkt onze jeugd. Resultaten van een in 1946-1947 gehouden enquête*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- SCP. (2004). *Culturele veranderingen in Nederland 2004 - CV'04* [computerfile]. Amsterdam: Steinmetz Archives (P1692).
- Simonse, J. (1997). *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk. Het verhaal van een secularisatieproces*. Baarn: Ten Have.
- Slik, F. W. P. van der (1992). *Overtuigingen, attitudes, gedrag en ervaringen. Een onderzoek naar de godsdienstigheid van ouders en van hun kinderen*. Tilburg.
- Stoffels, H. C. (2004). 'Bijbelbezit en bijbelgebruik in Nederland 2004.' In E. Drayer & L. Dros (red.), *De Bijbel opnieuw vertaald* (163-200). Amsterdam: Trouw.
- Stoffels, H. C., & Dekker, G. (1987). *Geloven van huis uit? Een onderzoek naar godsdienstige veranderingen bij studenten van de Vrije Universiteit*. Kampen: Kok.
- Tillekens, G. J. (1998). *Het geluid van de Beatles. Een muzieksociologische studie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Ven, J. A. van der, & Berger, W. J. (1976). *Graven naar geloof. Analyses van gesprekken met jongeren vanuit psychologie en theologie*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.
- Witteveen, T.A.M. (1984). *Overheid en nieuwe religieuze bewegingen*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Zeegers, G. H. L., Dekker, G., & Peters, J. W. M. (1967). *God in Nederland*. Amsterdam: Van Ditmar.

Noten

¹ Bewerking van een lezing gehouden ter gelegenheid van de lancering van *Religie en Samenleving*, Kampen, 12 mei 2006.

² In Becker (1998) geeft Becker 1945 aan als het jaar van overgang van de stille generatie naar de protestgeneratie. In dit artikel houd ik mij aan de oorspronkelijke indeling van Becker, waarin hij de grens legt bij 1940 (1992).